

**Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка
Кафедра теорії та історії світової літератури**

**Серія «Бібліотека кафедри теорії та історії світової
літератури НН ІФЖ ЖДУ ім. І. Франка»**

**ЖИТОМИР
«ПОЛІССЯ»
2014**

*Моим родителям –
Антонине Георгиевне и
Федору Борисовичу
Бондаренко*

Галина Бондаренко

***ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ ПРОСПЕКЦІЇ:
КОМПАРАТИВІСТСЬКА ГЕНОЛОГІЯ***

ЖИТОМИР
«ПОЛІССЯ»
2014

УДК 82.09 – 1/-9
ББК 83:83.3
Б 81

*Надруковано за ухвалою Вченої ради
Житомирського державного університету ім. І. Франка
(протокол № 10 від 27 травня 2011 року)*

Рецензенти:

Петро Васильович Білоус,
доктор філологічних наук, професор.
Володимир Олегович Єршов,
доктор філологічних наук, професор.
Луїза Костянтинівна Оляндер,
доктор філологічних наук, професор.

Г. Ф. Бондаренко. Літературознавчі перспекції: компаративістська генологія. – Житомир : Вид-во «Полісся», 2014. – 240 с. Серія «Бібліотека кафедри теорії та історії світової літератури НН ІФЖ ЖДУ ім. І. Франка».

ISBN 978-966-655-726-4

Автор збірки досліджує основні тенденції та закономірності розвитку світової літератури в їх історичному русі від XVIII ст. до сучасності. Це завдання реалізується через висвітлення проблематики художніх творів, спостереження над виникненням, розвитком та взаємодією провідних жанрів, пануючих літературних стилів, системи художніх принципів та засобів організації та функціонування тексту в синхронії та діахронії. Дослідник аналізує твори Вольтера, А. Адамовича, Л. Андрєєва, В. Астаф'єва, М. Булгакова, Г. Веллса, В. Катаєва, Т. Манна, Дж. Д. Селінджера, С. Смірнова, Г. Філдінга, К. Чапека з позицій компаративістської генології, перспективних шляхів поступу методології сучасного літературознавства.

Книга призначена спеціалістам-літературознавцям, вчителям-словесникам, аспірантам, студентам-філологам, всім, хто цікавиться проблемами сучасного літературознавства.

ISBN 978-966-655-726-4

© Г. Бондаренко

З М І С Т

Інтелектуалізм у літературі

Притча як видова категорія	9
Філософська повість-притча: досвід Вольтера	14
Своєрідність жанрової природи повісті Вольтера «Кандід, або Оптимізм»	20
Притчева матриця в оповіданнях Леоніда Андрєєва про революцію	29
Структура художнього світу в новелі Томаса Манна «Смерть у Венеції»	35
Слов'янські типи в новелістиці Томаса Манна	44
Особенности жанровой природы повести Виктора Астафьева «Печальный детектив»	50

Надбання романного жанру

Прояви авторської свідомості у вступних есе роману Генрі Філдінга «Історія Тома Джонса, знайди»	65
«Великий сміливець сучасності». «Війна світів» Герберта Джорджа Веллса як роман-пересторога	76
«Вболіваючи за людину і людство». Жанрова природа роману Карела Чапека «Війна з саламандрами»	85
«Над прірвою у житті» Дж. Д. Селінджера як лірико-психологічна повість	90
«Брестская крепость» С. С. Смирнова: к проблеме документализма	99
Про деякі особливості поетики «мовістських» творів Валентина Катаєва	108
Реінтерпретація документу: «Книги народної пам'яті» Алєся Адамовича	115

Нова драма: «друга хвиля»

Драматургічні експерименти Леоніда Андрєєва	127
Між епікою та драмою: досвід М. О. Булгакова (на матеріалі роману «Життя пана де Мольєра» та п'єси «Кабала святош»)	136
Ремарка у художньому світі Михайла Булгакова	144
Концептуальність хронотопа в романі Михайла Булгакова «Белая гвардия» и пьесе «Дни Турбиных»	154

Поетичні перспективи

Анна Ахматова – російська Сапфо	173
Людина і світ в поезіях К. І. Галчинського	187
Концептуальна поезія: витоки і розвиток	196

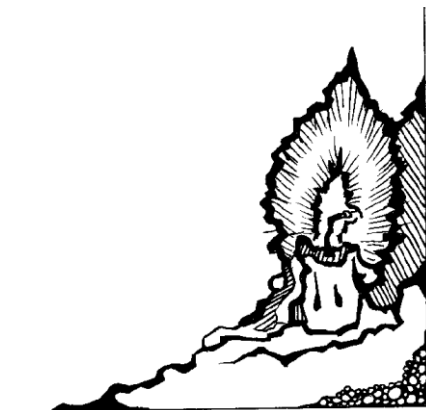
Есеїстика

«Друг вечный...» (Ф. М. Достоевский)	207
Сестра моя – жизнь (Б. Л. Пастернак)	210
«Рукописи не горят...» (М. А. Булгаков)	218
Новый Аввакум (А. И. Солженицын)	226
«Мне повезло во всех отношениях...» (И. А. Бродский)	233

Надбання романного жанру

Частина друга

*Будем, будем колдовать
И обмениваться снами,
Из которых узнавать
Можно все, что будет с нами*

Юнна Мориц

«НАД ПРІРВОЮ У ЖИТІ» ДЖ. Д. СЕЛІНДЖЕРА ЯК ЛІРИКО-ПСИХОЛОГІЧНА ПОВІСТЬ

У критичних працях і перекладах книги «Над прірвою у житті» Джерома Дейвіда Селінджера називають романом. Українські перекладачі визначають цей твір як повість. І подібне номінування має свої підстави. В англійській мові просто не існує жанрового визначення «повість», а поняття «novel» поєднує і фолкнерівську сагу про Сноупсів, і селінджерівську оповідь про Голдена Колфілда.

«Над прірвою у житті» (1951) можна віднести до жанру лірико-психологічної повісті. Зміст жанру повісті в цілому освоює певний аспект відношень людини та світу в їхньому розвитку і становленні. Будучи середнім епічним жанром, повість вичленовує якійсь один бік дійсності з усього різноманіття життя – це її епічний план. Але для повісті характерним є і суб'єктивований момент – ліричний план, що містить мотивацію звернення автора саме до даної сфери буття. Що ж до лірико-психологічної повісті, то в ній спостерігається вже не гармонія двох начал – епічного і ліричного, а домінування ліричного.

Сучасна естетична думка універсальним чинником усіх літературних пошуків і тенденцій визнає концепцію особи. Жанр, його розвиток і розквіт пов'язані з освоєнням концепції особи, що народжена певним часом. Американський критик С. Фінкельстайн у монографії «Екзистенціалізм і проблема відчуження в американській літературі», характеризує «Над прірвою у житті» як «скромний твір, що не претендує на епічне узагальнення», пояснює всесвітнє визнання повісті Дж. Д. Селінджера тим, що письменникові вдалося «зацікавити громадськість новим типом психології, що склався під впливом сучасних історичних подій» [6, с. 237].

Проблема відчуження – нерв усієї творчості Дж. Д. Селінджера (1919 – 2010). Основний конфлікт – зіткнення світу дитинства і світу дорослих, їхнє взаємне непорозуміння. Але це конфлікт не родинний (батьків і дітей), а соціальний. Юність з її щирістю і максималізмом не бажає пристосовуватися до суспільства фальші, лицемірства, конформізму.

Герой повісті «Над прірвою у житі» – шістнадцятирічний підліток Голден Колфілд. Улюблена форма оповіді у Дж. Д. Селінджера – сповідь, і зміст повісті – розповідь Голдена про події річної давнини, коли його у черговий раз виключили з престижного коледжу за неуспішність. «Та я й не збираюсь описувати тут усю свою триклятущу біографію. Я тільки розповім оту ідіотську історію, що сталася зі мною на Різдво – ще до того, як я мало не врізав дуба і мене притарабанили сюди, щоб я трохи оклигав» [4, с. 3], – так у незвичній, епатажній для читача манері починає свою історію оповідач, нині пацієнт психіатричної лікарні.

Через зовнішньо незначні події життя юнака автор досліджує процес формування у людини власного ставлення до світу в акті ліричного, глибоко інтимного переживання дійсності. Суб'єктна організація повісті внаслідок цього тяжіє до монологічності. Автор ніби розчинився у своєму головному героєві, який виступає єдиним носієм авторської позиції, хоч сам він (герой) представлений двома суб'єктами свідомості: перший передає безпосередні враження від подій і вчинків, другий оцінює те, що відбулось рік тому, йому ж відводиться велика роль у доборі життєвого матеріалу з минулого, тобто в розвитку сюжету. Перший – абсолютно відчужений від людей; другий починає відчувати, що йому бракує всіх тих, про кого він розповів. Дійсно, Дж. Д. Селінджер «пише про відчуження, але він не відчужений письменник» [6, с. 251].

Динаміка просторово-часової організації повісті також пов'язана з ліричною домінантою. Автор обирає гранично локальний відрізок простору і часу, коли його герой перебуває в стані найвищої емоційної напруги. Крім того, що він переживає взагалі складний період вступу дитини у життя дорослих, неприємності переслідують Голдена: його вигнали із школи, він підвів фехтувальну команду, забувши у метро рапіри, перебуває у постійному конфлікті з сусідами по гуртожитку.

Сюжет у повісті такого типу завжди драматичний. Але цей драматизм у Дж. Д. Селінджера прихований, внутрішній, він виявляється завдяки підтексту. Зовнішньо Голден – цілком благополучний підліток, син багатого нью-йоркського юрисконсульта; батьки йому ні в чому не відмовляють. І ніяких трагічних подій у повісті не відбувається. Але після дводенних пригод у Нью-Йорку, коли Голден за гроші намагався купити «дорослі розваги», він у відчаї заявляє: «Тільки тоскно було страшенно» [4, с. 232].

Досить звичний для світової літератури поворот сюжету (герой із замкненого мікросвіту потрапляє у макросвіт) у Дж. Д. Селінджера не простий і неоднозначний. І привілейовані школи в Пенсі та Егерстауні, і злачні місця Нью-Йорка вражені однаковою соціальною хворобою: вони фальшиві, продажні, ворожі людині. Звільнення героя від нігілізму і скепсису відбувається не тільки завдяки якимось конкретним подіям, скільки через прискиплює психологічне проникнення у болісні почуття та переживання підлітка.

Гострота ситуації підсилюється також тим, що сюжет різко обмежений у часі: події тривають від суботи, коли Голден після бійки з Вортом Стредлейтером залишає Пенсі, до середини понеділка. Суттєво, що ці події відбуваються напередодні великого свята – Різдва Христового.

Цей лейтмотив (серед інших важливих для розуміння авторською задуму) за принципом метонімії розширює внутрішній світ повісті, надає їй філософського звучання, апелює до свідомості читача. У такий спосіб формується те, що ми визначили як надтекст. По-перше, Різдво символізує світ дитинства, по-друге, тут є натяк на ідею народження особистості, по-третє, акцентується саме моральний сенс подій. І нарешті, на наш погляд, присутня також думка про богорівність людини. В емоційному ж плані мотив Різдва робить можливим висновок про оптимістичний погляд автора на людину. Звичайно ж, концепція людини вимальовується завдяки цілому комплексу змістових та формальних моментів, але не остання роль в лірико-психологічній повісті належить деталям і подробицям; в її художньому світі вони виконують жанроутворюючу функцію: це і реалії хронотопу, і, як вже зазначалося, знаковий символ надтексту.

Від мотиву Різдва походять усі релігійні роздуми Голдена – про Христа, апостолів, Юду. Трагедія Ісуса в художньому світі повісті асоціюється з трагедією поколінь, які шукають свій шлях у житті. Таким чином, лірико-психологічна повість більше, ніж інші різновиди повісті, насичена прихованими асоціаціями. Вона розрахована на читацький домисел, здогад, і читач ніби стає співавтором письменника.

Контраст між обмеженістю часу в повісті й граничною насиченістю подіями також пов'язаний з ліричною домінантою: він створює атмосферу емоційної напруги, допомагає передати психологічний стан героя. Так, зрозуміти наростання нервозності в

його поведінці, крім інших авторських прийомів, допомагає постійний лік часу, а також дистанціювання часів.

На перший погляд, це цілком зрозуміло: Голден чекає сестричку Фібі. Але така психологічна достовірність перебуває на поверхні («було ще тільки двадцять хвилин до дванадцятої»; «було вже десять хвилин на першу»; «було вже двадцять хвилин до першої. Я аж злякався»). На рівні ж підтексту часті поглядання на годинник свідчать, що герой розуміє: неухильно наближається час зустрічі з родиною, час тримати відповідь за виключення зі школи, страх завдати болю батькам. А Голден – хлопчик вразливий, чулий, тому і «тікає» в минулі часи – у дитинство («Вони крутять цю платівку уже років п'ятдесят – ще коли я був малий») або у вигадане майбутнє («Приїду, думаю, додому, коли мені буде років тридцять п'ять, – хто-небудь саме занедужає і схоче перед смертю побачитися зі мною»).

Дослідження просторово-часової організації повісті дає змогу побачити, як Дж. Д. Селінджер свідомо і дуже майстерно розширює горизонти художнього світу та діапазон художньої думки.

Особливі функції в лірико-психологічній повісті виконують вставні епізоди, що входять у твір як спогади, ремінісценції, паралелі, аналогії, роздуми героя про театр, літературу та ін. У повісті таких епізодів безліч. Найголовніші з них – мікрообраз червоної мисливської шапки, нав'язлива думка героя про те, куди діваються качки з Центрального парку, коли ставок замерзає, постійні спогади Голдена про померлого брата Аллі, мікрообраз «ловців», мікрообраз каруселі та багато інших. До речі, множинність просторово-часових та асоціативних планів, поєднаних навколо головного героя, також жанрова ознака лірико-психологічної повісті.

Мотив червоної шапки проходить крізь увесь твір. Вона символізує несхожість Голдена з іншими, його відмову від стандартизованої поведінки. «Я нап'яв її задом наперед, козирком на потилицю – дурниця, звісно, нічого не скажеш, але мені так подобалося» [4, с. 34]. Ставлення до цієї шапки так чи інакше характеризує й інших персонажів повісті: для Еклі шапка – «ідіотська», і він одразу ж питає, скільки вона коштує; для Стредлейтера шапка – «клас», але Голден розуміє, що в такий спосіб той хоче задобрити його, щоб він написав за Стредлейтера твір.

Ця мисливська шапка – знак порозуміння, і тому при побаченні Голден дарує її сестричці Фібі: «Вона любить такі дурнячі шапки. Спершу Фібі не хотіла брати, але я її вмовив. Бо вона ж, каналія, справді любить всякі такі шапки»[4, с. 269]. Особливої

значущості набуває цей образ у фіналі повісті. Голден вирішив не повертатися додому, а «пробиратися на Захід» і пішов прощатися з Фібі («А впізнав я Фібі по отій ідіотській червоній шапці»). Він відмовляється взяти сестричку з собою, і Фібі зриває з себе шапку і шпурляє її Голденові в обличчя. Коли вони помирилися і Голден дивився, як Фібі катається на каруселі, почався дощ:

А тоді – слухайте, я мало не вмер, – Фібі сягнула рукою до моєї кишені, дістала червону мисливську шапку й натягла мені на купол!

– А тобі хіба шапка не подобається? – питаю.

– Поноси трохи.

– Гаразд. А тепер біжи, а то не встигнеш на цей круг [4, с. 314].

У творі про самотність, про пошуки свого шляху в житті, про «прірву» між світами дорослих і дітей роль подібної деталі багатогранна. Так, червоний колір шапки, за спостереженнями психологів, означає виклик, привертання уваги. І дійсно, «важкий підліток» Голден дратує оточення екстравагантними вчинками, але в глибині душі мріє про розуміння і співчуття. В останньому епізоді шапка – і вияв теплих, родинних почуттів Фібі і Голдена, і знак спорідненості їхніх поглядів на життя, є тут також думка про наступність поколінь (особливо в контексті двох мікрообразів – шапки і каруселі, які взаємодоповнюють та поглиблюють один одного).

Кожне покоління бунтує, не погоджується зі стереотипами життя попереднього, тобто носить свою шапку «задом наперед». І це, за Дж. Д. Селінджером, зрозуміло і природно, це майже обов'язкова умова становлення особистості.

Досвід світової літератури вже висував як позитивний ідеал концепцію природної людини. Своєрідною варіацією такого типу є і Голден. Не сприймаючи навколишній соціум, він водночас виявляється зворушливо чулим до світу природи. Голдена турбує, куди зникають взимку качки. Двічі він запитує про це таксистів (питання з розряду так званих дитячих). Перший таксист дивиться на нього, як на ненормального; другий, який «дуже розпалився», поводить так, «ніби чимось ображений». Роль цього мотиву подвійна: показати, з одного боку, черствість, байдужість світу дорослих, з іншого – природну гуманність світу дитинства і непорозуміння між ними. Крім того, цей мотив, на наш погляд,

пов'язаний з дуже важливим для концепції повісті мотивом «ловців»: діти, як і тварини, істоти безпорадні, їх легко образити, згубити. У філософському плані Дж. Д. Селінджер, вихований у традиціях християнства, а згодом послідовник дзен-буддизму, сповідує майже космічний гуманізм і закликає дбайливо ставитися до всього сушого.

Таким чином, вставні епізоди, лейтмотиви, деталі, мікрообрази виявляються засобом характеристики героя, його взаємин з навколишнім світом і створюють неповторний художній простір лірико-психологічної повісті.

У критиці Голдена часто порівнюють з князем Мишкіним Ф. М. Достоевського і з Дон Кіхотом М. де Сервантеса. Продовжуючи цей ряд, можна побачити в герої Дж. Д. Селінджера риси шекспірівського Гамлета: їх споріднюють проблема вибору життєвої позиції, сумніви, що ятрають душу, схильність сприймати одиничне зло як вияв всесвітньої недосконалості, роздуми про смерть як можливий вихід з нестерпної ситуації.

Спомини Голдена про брата Аллі, який помер від білокрів'я, про товариша по школі Джеймса Касла, який вистрибнув з вікна, але не відмовився від своїх слів, також відіграють велику роль у створенні драматизму оповідання. Голден – постать трагічна не тільки через його «складний вік», а й за своїм духом: думки про смерть часто приходять йому в голову. Переживши страшне приниження від повії Санні та її сутенера Моріса, він зізнається: «Але чого мені хотілося тоді найдужче, то це накласти на себе руки. Хотілося виплигнути з вікна» [4, с. 160].

Відчуження Голдена стає тотальним, і коли він переживає суто екзистенційне явище психологічної смерті («здається, ось провалюся зараз крізь землю й полечу, полечу... І ніхто вже мене ніколи не побачить»), то за підтримкою звертається до померлого брата; «Аллі, не дай пропасти! Прошу тебе, Аллі» [4, с. 295]. Мабуть, це пік трагізму в повісті, але важливо, що не фінал.

Дж. Д. Селінджер веде свого читача від філософії відчаю до філософії надії: поступово Голден звільняється від юнацького максималізму та нетерпимості. На гамлетівське питання «Бути чи не бути?» він відповідає, що «повинен ловити малюків, якщо вони підбіжать дуже близько до прірви» [4, с. 259], тобто жити, діяти, підтримувати слабких та ображених, відстоювати власні ідеали, захищати добро і злагоду між людьми.

Мотив «ловців» у повісті всеосяжний. Він бере свій початок у Святому Письмі: ловцями людей Ісус Христос називав апостолів.

Сповідь Голдена свідчить, що він готовий сприйняти «дорослий світ», що він морально самовизначився. І зберіг аркуш паперу, який дав йому при зустрічі містер Антолїні. Це слова психоаналітика Вільгельма Штекеля: «Незрілій людині властиво те, що вона прагне благородно вмерти за свою справу, а зрілій, що вона прагне покійно жити задля своєї справи» [4, с. 282].

Система мікрообразів і мотивів у повісті Дж. Д. Селінджера «працює» не тільки на характеристику головного ліричного героя, а й на авторську концепцію світу і людини. В монографії Т. Н. Денисової «Про романтичне у реалізмі» це сформульовано так: «Критика моральних засад суспільства зближує Дж. Д. Селінджера з романтиками. Ще більше селінджерівський роман наближає до романтиків та позитивна програма, яку Холден вважає єдиною можливою для дії, єдиною сферою прояву людини, гідною її» [2, с. 65]. Отже, соціальний песимізм та стоїцизм і гуманізм як позитивна програма дозволяють, за думкою автора, вважати «Над прірвою у житті» яскравим проявом «романтичного реалізму».

Що стосується системи характерів у жанрі лірико-психологічної повісті, то лірична домінанта виявляє себе в тому, що всі персонажі, крім головного героя, виконують підпорядковану роль: їхнє призначення – висвітлити повно та всебічно характер героя. У повісті «Над прірвою у житті» найбільш індивідуалізованим характером, крім Голдена, звичайно, є Фібі, оскільки епізоди її спілкування з Голденом мають велике ідейне навантаження: вона його духовна спадкоємиця, тому мовні особливості їх спілкування позбавлені «захисної» бравади, вони розуміють один одного з півслова. Характеристика інших персонажів дається в основному через щось одне: красномовна деталь або матеріальний світ, або вчинок (прищі та важкий запах Еклі, заяложений халат хворого Спенсера, нічний візит до Антолїні та ін.).

Серед великої кількості художніх прийомів і засобів розкриття внутрішнього світу Голдена портретна характеристика не є найважливішою. І саме це багато про що говорить: Голден сконцентрований на собі, але не як самозакоханий Нарцис. Будучи великим майстром деталі, Дж. Д. Селінджер і тут вдається до значущої подробиці: чуб Голдена – із сивиною. Це означає і підвищену емоційність героя, і його серйозну, не по роках, звичку замислюватись над життям, і сумний досвід переживань (смерть Аллі), і це, звичайно, знаковий символ несхожості Голдена з іншими.

І навіть саме ім'я героя (Голден – «золотий») натякає на його сутність, обдарованість, значущість. Отже, внутрішня структура будь-якої деталі або подробности втілює те саме протиріччя, яке естетично засвоюється цілим твором.

Значна роль у жанрі лірико-психологічної повісті належить і інтонаційно-мовній організації твору. Оскільки повість побудовано як сповідь, то в основному в ній панує монолог. Але також і діалог у його класичному вигляді як обмін репліками між персонажами, і діалог у монолозі, і різноголосся в мові самого героя. Діалог у монолозі як прихована або явна полеміка з іншою свідомістю допомагає відтворити епічний план жанру лірико-психологічної повісті. Різні, іноді протилежні погляди в міркуваннях Голдена передають процес пошуків істини. Така суб'єктна побудова створює особливу атмосферу – атмосферу мислення, свідчить про болісність та напруженість життя душі.

Перше, що впадає в очі, – це особлива, сленгова манера оповіді. Свідома стильова екстравагантність втілює бунт героя проти «дорослих» правил пристойності. Духовно тонкий і чистий підліток ніби навмисне ховається за грубощами і непристойностями. Така знижена лексика – як захист від ворожого світу і як неповага до нього – поєднується в повісті з дуже експресивними висловами, коли мова йде про речі, дорогі Голденові. Це, звичайно ж, кульмінація повісті – розповідь про своє бажання «ловити малюків у житті», це спогади про Аллі, це все, що Голден повідомляє про Фібі (як вона вдягається, як танцює, як розуміє кінофільми). Та навіть свою розчуленість Голден приховує. Особливо нещадний він до себе: «я бовдур бовдуром», «я спокійнісінько пудрив старому мізки», «я сам, йолоп, усе зіпсував».

Тон оповідання, в основному збуджений, надемоційний, відповідає стану психіки героя. Інтонаційно-мовний пласт повісті відіграє суттєву роль у створенні драматизму ситуації – ситуації страху підлітка, який зі світу дитинства переходить у ворожий світ дорослих.

Завдяки інтонаційно-мовній організації в повісті «Над прірвою у житті» втілюється не тільки ліричне начало, а й епічне: крізь призму бачення героя утворюється складна, багатоголоса «мелодія», яка і виводить оповідання за межі внутрішнього світу, нібито цементує твір, додає йому цілісності й гармонійності на рівні жанру.

1. Денисова Т. Н. Современный американский роман: Социально-критические традиции. – К. : Наукова думка, 1976. – 294 с.
2. Денисова Т. Н. Про романтичне у реалізмі. Із спостережень над сучасним романом США. – К. : Наукова думка, 1973. – 236 с.
3. Лідський Ю. Я. Соціальна проблематика сучасного американського роману. – К. : Дніпро. – 1974. – 174 с.
4. Селінджер Дж. Д. Ловець у житті / Перекл. з англ. О. П. Логвиненко. – Харків : Фоліо, 2012. – 317 с.
5. Скобельська О. І. Виклик над безоднею: роман Дж.Д.Селінджера «Над прірвою у житті» // Всесвітня література і культура. – 2004. – № 9. – С. 33–37.
6. Фінкельстайн С. Экзистенциализм и проблема отчуждения в американской литературе. – М. : Прогресс, 1967. – 319 с.
7. Шестаков А. Над прірвою в житті : світ відзначив 90-річчя з дня народження Джерома Селінджера // Україна Молода. – 2009. – 9 січня. – С. 18.

